

Авторну сёзю.

Биз сабий заманыбыздан эшитген, кёрген затланы унутмайбыз. Ол заманлада Азияда кыйын джашауда джашасала да адамла адетни, намысны бузмагъандыла. Кеслерини аталарындан, аналарындан эшитген адетлени гитчелеге юретиб тургъандыла. Кёб адамгъа тюбесенг, бусагъатда джашау алай тюлдю, башхады, деб, кюядыла джуубха. Алай бла джаш адамла атагъа - анагъа тынгылаб адетледен хапарлары болмай, ала да къартлагъа тынгыламай кёб джашла бла кызла джыллыры келиб юйдеги къураялмай турадыла. Бир къауум адамла бусагъатда, джолда джюрюген джорукъну, уллуну сыйын кёрюню, къайын кызны сыйлагъан, къайын анагъа сый берген, дегенча затланы кюя барадыла. Аланы юслеринден школда устазла да айтыргъа тыйыншлыдыла. Джолда барсанг ана бла баланы, атасы бла джашын, келини бла къайын кызын ким, кимле болгъанларын ангыларыкъ тюлсе. Алайды да, бу адетлени мен билгенимча, эшитгенимча джарашдыргъанма.

Мамаланы (Чомаланы) З.У.

ЭРТДЕДЕН КЕЛГЕН АДЕТЛЕ...

Джолда джюрюген адет, бизни миллетни арасында тас бола барады. Ол деген неди десенг, адамланы кёбюсю бизни миллет намысызбызны адетибизни кёя, да башха миллетлени джарата барадыла. Ёсюб келген джаш адамланы юретирге керекди къарачай адетге. Джолда джюрюгенни, уллу адамгъа тюбесенг, аны бла къалай саламлашыргъа керек болгъанын. Анга устазла да эс бёлмейдиле, устазлагъа да ата - ана юретмегенди, неда ала окъугъан сагъатда устазлары да эс бёлмегендиле. Бююннгю джаш тёллюбюз къайсы джол бла барады?

Джолоучу болуб бара, таныш адамынга тюбединг эсе, эки кёолунг бла кёолун тутуб, саламлашыргъа керекди. Уллу болсун, гитче болсун, башхасы джокъду.

Атасы бла джашы орамда баргъан сагъатда джашы атасын онг джанына алыргъа керекди.

Анасы бла, джашы бла, кызы джолда бара эселе, ала аналарын ортагъа алыб барыргъа керекдиле. Ана бла кызы джолда джолоучу эселе, кызы анасын онг джанына алыб барыргъа керекди.

Къайын кызы бла келини баргъан сагъатда келини къайын кызын онг джанына алыргъа керекди.

Джолда ючеулен бара эселе, келини бла эки къайын кызы, келини къайын кызыларын онг джанына алыргъа керекди. Джолда талай адам бара эселе, ала да кеслеринден уллуну ортагъа алыб барыргъа тыйыншлыды.

Джолда къарт адамгъа тюбединг эсенг тынчлыкъ эсенлик соруб, аны сол джаны бла ётерге керекди.

Эки апсын бара эселе, гитче апсын уллуну онг джанына алыргъа тыйыншлыды. Эркиши юй бийчеси бла бара эсе, ол юй бийчени сол джанына алыб, юй бийчеси баш иеси онг джанында барыргъа керекди. Эгеч бла къарнаш бара эселе, къарнашы эгечин онг джанына алыб барыргъа керекди. Эки эгечден туугъан болсун, эки къарнашдан туугъан болсун, къарнашла эгечлерин онг джанларына алыб барыргъа тыйыншлыды.

Къайда да, къачан да къартлагъа сый бергендиле, аланы сыйлагъандыла, алагъа оноу соргъандыла, бусагъатда ала къайры кетиб барадыла, сыйларын нек кёрмейдиле? Аланы сыйларын кёрселе кеслери да сыйлы боллукъдула, уллу Аллахны аллында да, къайда да.

Бююннгю джашауубузгъа бир къарагъыз, къайры, къайсы адетни тыйышлысыча тутабыз? Тыш къралны адетинми, огъесе, кесибизде орус адетними, къарачай адетними тутабыз?

Джолда юч апсын бара эселе, ала уллуну ортагъа алыб барыргъа тыйыншлыды. Джолда бара тургъанлай келин кюеу къайын къыз бирге бара тургъанлай келин сол джанында кюеу ортада къайын къызы онг джанында. Джолда бара адамланы ызындан джетесе аланы, сол джанлары бла ётесе да ызынга къараб салам бересе.

Къайыны бла кюеу джолоучу эселе, кюеу къайынын онг джанына алыргъа керекди. Къайыны кюеюн сол джанында. Къайын атасы бла да алай джюрюрге керекди. Къайын анасын да, къайын къызларын да сыйларын кёре алай барыргъа дурусду. Джолда бара тургъанлай аллына тиширыу тюбеди эсе эркиши анга салам берирге керекди, тиширыуда аны саламын алыб, эркишини онг джаны бла озаргъа керекди.

Джыйында, къууанчда, дагъыда маулут да столда олтуруб ашай тургъанлай, башха уллуракъ адам келди эсе, анга юйню иеси шиндик салыб олтуртургъа керекди. Столда ашай тургъан адамланы, анга туруб орун къояргъа керекли тюлдю. Неда ол келген адам къолун узатыб ашарыкъланы юсю бла саламлашыргъа керек болмайды.

Автобусда баргъан сагъатда бир къауум адамла гитче сабийни ол бир джанына олтуртады, адамла миннген сагъатда аны тургъузуб, айланмай башха шиндик излейдиле. Аны къатында анасы, неда къарт ана, сабийни тургъузуб кесинден уллугъа орун къояргъа кереклисин сабийге

ангылатмайдыла. Ол ёсе бара алайлай къалады. Уллула сюелиб гитче сабийле да олтуруб баргъанларын кёресе. Алай этерге керекмиди?

Столда ашаргъа олтургъан сагъатда, юйню башчысы ата олтургъунчу, бурун заманлада сабийлери стол джанына бармагъандыла, атаны сыйын кёргендиле. Ата эркинлик бермесе стол джанындан да ёрге турмагъандыла.

АТ ДЖАШЫРЫУ...

Бурун заманлада ат джашырыу деб адет болганды. Аны не ючюн чыгъаргъадыла? Джангы келин, къайын ананы сыйын кёрюб аны атын айтмагъанды. Къайын къызларыны да эм гитчелерин айтмай «къызчыкъ» деб сыйлагъанды, сыйын кёргенди. Къайыныны атын да айтмай сабийи бар эсе аны атын» аны атасы», деб тургъандыла. Бусагъат да уа, не сый кёрген джокъ, ким келин ким къайын къызы болганын билген джокъ адетни, намысны, ким джокъ этиб барады? Биз къалай кийинебиз, бу кийимле бизни къарачай миллетге джарашамыдыла? - деб нек сагъыш этмейди адамла. Кесибизни къарачай миллетден болганыбызны билдирирча алай ариу таб кийинирге нек болмайды? Башха миллетлени арасында кесибизни бетибизни нек джоябыз? Джарашмагъан адетлени джарашдырырга кюрешиб. Бурундан келген адетлени барысында тутмасакъда алада, бу заманнга кёре кийимибизни этерге нек болмайды?» Ол къарачайлыды» - деб орамда бир сыйсыз ишни этген адамланы эшитселе, неда кёрселе орус не да башха миллетни адамлары нек сыйсыз этиб сёлешедиле? Ала тургъанларыча турсала къарачайны ариу адетлерин ким да сюерик болур эди.

Къайын атаны къатында келини сёлешмегенди сёлешдиргенликге бир иги саугъа, алтын джюзюк не да бир багъалы зат бергинчи. Бусагъат да къалайды? Ол затла кери кетерге нек керекдиле, сыйыбыз орнунда турурга нек, керек тюлдю? Джангы келин отоудан чыгъыб джумуш эте башлагъынчы джаулугъун тешдиредиле. Бурун заманлада къалай тургъандыла? Чилле джаулукъла къысыб иссиге тэзюб. Бусагъат да джукъа джаулукъчукъла да бардыла бир джылны джаулукъ тешмей турса да, айыб боллукъ болмаз.

Джангы келин дагъыда уллу къайынларына эшитдирмей къайын къызы бла сёлешгенди. Ала да анга сый бериб бир иги зат саугъа этиб сёлешдиргендиле. Келин къайын ананы къатында сабийин эркетмегенди, джашы да анасыны да къайын ананы да къатында сабийин къойнуна алмагъанды. Келин къайынларын сыйлаб ала «олтур» дегенчи олтурмагъанды.

Бир юйге къонакъ болуб бардынъ, неда адамла джыйылгъан джерге тюбединг да къалдынг. Юйге киргенлей салам бериб киресе «юйге игилик»

деб андан сора, эм алгъа тамаданы къолун тутаса, тынчлыкъ эсенлик сораса да андан сора, андан гитчерекледен бошайса къол тутуб.

Ёлгени болмагъан юй джокъду. Къайгъы сёзге баргъанла, бир - бирлерин къучакълайдыла, ийнакълайдыла, тынчлыкъ эсенлик сорадыла. Мен ангылагъаннга кёре, къайгъы сёзге баргъан адам, ёлгени болгъан адамны къатына келиб, кёл этерге къайгъы сёз берирге керекди. Ёлгенни асырагъандан сора, ышарыб ушакъ башланады. Ол алайда ариу, кёрюнмейди. Ол адет да къайдан чыкъгъан эсе да.

Къыз къачырыу адет.

Бурун заманлада къыз къачырыу адетге саналгъанды. Ата – ана, къыз сабийни юретиб, къолун уста тигиучю, тон тигерге, джаулукъ тигерге башлыкъ этерге, эркишиге джамчы этерге, тау кийимле тигерге, адебни намысны сабийлигинден юретиб синдириб тургъандыла.

Уллуну сыйын кёрюрге, къартха сый берирге, къайынарын сыйларгъа, юй джумушну, хант этиунююретгендиле. Ата - ана сабийи тышына чыкъса да анда джунчумай джумуш этерча болса алай эрге бергендиле. Эки джаны да келишиб, къыз къачхан бет бла ата къарнашыны, не да ана къарнашыны юйюнден чыкъгъанды. Бир къауумлары уа, къыз джаны огъай деб, тургъанлай къыз бла джаш келишиб суугъа баргъан сылтау бла ат юсюне миндириб алыб, къачырыб да тургъандыла. Ол заманда ол да бир тюрлюкъарачай адет болгъанды. Ол заманда кюн къалай тийе болур эди? Къызла юслерине тау чепгенле кийиб джашла да тау кийимле бла тургъандыла исси да болмагъандыла, кийимлери аурлукъ этмегенди.

БЕРНЕНИ ЮСЮНДЕН.

Бурун заманлада берне орнуна кыызга кылыннъа ат, неда ийнек бергендиле. Кызыны анасы ёсдюргени ючюн сют хакъы дегендиле.

Бусагъатда уа кыалайды? Кызыны ёсдюрюб, аны окъутуб, бошагъандан сора да, анга берне джыйгъан адет барды. Ол юй кызын окъутхан сагъатда кыаллай бир джоюм этеди. Дагъыда кызыны эрге берирге уа хапчюк керекди, ол ата бла ана аны кыайдан табсынла, миллетдеча этебиз дейдиле да кредит аладыла. Аны да юч –тёрт джылны телейдиле. Ол аллай бир джылга да туудукъ кыошулады да дагъыда аны бешикге салыу адет болады. Ол артдан артха уллу бернеча болуб барады. Бизни ата бабаларыбыздан келген « юй кыач» кыачан да тохдамагъанды, ол келин келген юйюне кыуру кирмез ючюн этедиле аны. Мен халкъга оноу этмейме, келюме келгенни айтама.

Мен айтхан болса уа, кыызга керексиз хапчюкню этмей, джайгъан джабыуларын ауушдурурча, эки кыат этселе, неда, ачхалары кёб эсе, кесини кызына берсинле, дерик эдим. Халкъга оноу этмейме алай болса да бусагъатда, кёб джашла бла кыызла тыбырда кыалыб барадыла. Кими, окъууум барды да менича окъууу болгъан болсун деб, кими да кинолада кёрген бай юйледеча байлагъа барыргъа излейдиле. Ала аллай джашланы табхынчы, джылла озуб барадыла. Бирлери уа ачха амалтын кыатын алалмайдыла. Былай алыб кыарасанг, джашны джыны да джояр ючюн кыалмайды. Столлада болмагъан хант джокъду, салатла хар не тюрлю, кесинг юйюнгде хазырлагъан хычынларынгы ашарча болалмай кыаласа, кыурманлыкъ этден да ашамайса, алгъаш айтырча болалмайса. Тыш кыралны хантларына ушатыб кыоядыла. Алай болмай, мени келюме келгенича болса, столну юсюне хар неден бирер кесек салыб, аны орнуна эт хачынларынгы кыарманлыкъ этинги да салыб джангы юйдегиге иги алгыш да этиб кыоярыкъ эдим. Столда кёб затла зыраф боладыла. Дагъыда бир кыошарам, джыйын бла кёб адамланы иедиле, ким да биледи адамы кёб болгъанын, артыкъсызда, сабийлени тизиб да барадыла, ала да алайда олтура олтура эригедиле да хата этиб не да ары – бери барыб тебрейдиле. Аналары

сабийлерин столгъа олтурутуб кеслери сюелиб да къаладыла, ала ашаб бошаб тургъунчу анала да турадыла. Хар кимни да, джууукъ юйню да джунчутадыла. Бурун заманлада джыйын бла къуру къартла баргъандыла, ау алгъан тиширыула деб, аланы сыйларын кёргендиле. Бир къууанчда джыйын бла 100 адам келген эди, сабийле да, ол юйню адамлары аланы къалайгъа сыйындырыгъа билмей къашыкъ, чанчхы излеб хоншулугъа баргъан эдиле. Ол адетни ким чыгъарады?

«Эчки бер да эчки ал, макъыргъаны артыкълыгъы» - деб бурун заманлада айтхандыла. Сёз ючюн, бир джабыу эки арада ары - барса къумач къошуб иедиле, бери келсе джанджаулукъ къошуб иедиле. Айхай, ол къадар джоюлюб да ала бир – бирлерин билиб, ангылаб джашасала уа, кёбюсю айырыладыла да къаладыла. Къайын ата бла ана терсдиле айрылгъанны юсюнде. Джашынг юй бола эсе, кеси суйгенни келтире эсе, къууан да джаша, Къайсы бир тиширыуду хар затны аман этмей, алапат этген. Келин алдынг эсенг, ол да бир юйню къызы этмегени болур билмегени да болур аны хаманда айтыб, турургъа джарамайды, ол да бара - бара тюзелир. Юйдеги чачылса, мен къайын ананы терслейме, олду юйню чачарыкъ да, юйню юйдеги - юй этерик олду. Кёб джаш тиширыулагъа тубейме унугъуб, джунчуб айланадыла.

Бир къауумлары уа, айтхан адам болса, барадыла да джашайдыла, юй - юйдеги къурайдыла.

Элледе Къарачайны ол къыйын адетлери ючюн, талай джашла бла къызла юйдеги къураялмай турадыла, ала юйдеги къурасала бизни миллетге къаллай бир сабий къошуллукъ эди, адам саныбыз кёбден кёб боллукъ эди. Юслеринде кийимлерин тюрлендиргенча, берне адетни да тюрлендирселе иги боллукъ эди.

БИЗ КЪАЙСЫ АДЕТ БЛА КЕЛИН АЛАБЫЗ?

Бу соруугъа джууаб ким тюз бераллыкъды?

Келинни келтиребиз машиналары джасайбыз. Той этебиз, черкесча тепсейбиз. Келинни юйге кийирген сагъатда юсюнде орусча чепгени, башында фатасы бла. Келинни башында ау джаулукъларын алабыз, абазача тепсеб. Бернени бередиле къарачайча. Ол адетлени барын да бир-бирлерине къошсакъ, къаллай адет болады?

Дунияда.

Дунияда тѣзюм болмаса, терекле да чагъарыкъ тюл эдиле. Суула да саркъырыкъ тюл эдиле, кюн тийгенлей бузлаб тургъан къарлада эриб, дуниягъа, бир тюрлю бир ариулукъ, саллыкъ тюл эдиле. Уллу аллахны буйругъу бла къарлы къышла бола да, къаты джелле, къышхыда бораннга тѣзе, аны ызы бла келген джазгъа къууана терекле да чагъадыла, шоркъа суучукъла да таууш эте алгъа барадыла.

Адам дегенинг, а бек сейирди, джашауда неге да тѣзерге керекди. Джаратылгъан джан, кесини бир мураты бла тууады, ол аннга гитчеликде иги билинмейди, ёсе бара дуниягъа бир тюрлю кѣз бла къарайды. Эм алгъа юйде ата - анасы къалай тургъанларындан башланады. Ала бир- бирлерин билиб, ангылаб, джашай эселе, ол сабий да аладан юлгю алыргъа излейди.

Алайды да кеслери билмеген затланы уллулагъа сорургъа керекди. Ала талай джылланы джашаб, дунияда кѣб затланы да кѣрюб, аманны этмезге, игини этерге излегендиле. Бусагъатда джаш адамла, аны эскермейдиле да абынадыла, сокъуранадыла, ачыулары кимден болса да, алыргъа излейдиле. Ол алай болмайды, соргъанны айыбы джокъду...